

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ БІЗНЕСУ І ПРАВА
КАФЕДРА ЕКОНОМІКИ, МЕНЕДЖМЕНТУ
ТА АДМІНІСТРУВАННЯ**

**Напрями удосконалення державної політики детінізації економіки
України**

Кваліфікаційна робота (проект)
на здобуття ступеня вищої освіти “магістр”

Виконав: студент 2 курсу 12-271М
групи

Спеціальності 051 Економіка

Освітньо-професійної (наукової)
програми Економіка

Білоусов Артем Михайлович

Керівник: д.е.н., проф. Ушкаренко Ю.В.

Рецензент: к.е.н., доц. Ковальов В.В.

Херсон – 2020

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНЕ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ДЕТИНІЗАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ.....	6
1.1. Тіньова економіка та її загальний вплив на економічний розвиток.....	6
1.2. Методики визначення рівня тіньової економіки.....	9
1.3. Досвід інших країн в детінізації.....	15
РОЗДІЛ 2. ЗАГАЛЬНІ НАПРЯМКИ ПОЛІТИКИ ДЕТИНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ.....	18
2.1. Методичні підходи обґрунтування проявів тіньового сектору національної економіки.....	18
2.2. Існуючі інструменти державної політики детінізації.....	25
2.3 Аналіз втрат бюджетних надходжень від тіньової економіки.....	35
РОЗДІЛ 3. ЕКОНОМІКО-СОЦІАЛЬНІ АСПЕКТИ РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ДЕТИНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ.....	39
3.1. Соціально-економічні наслідки від тінізації економіки України	39
3.2 Удосконалення державної політики детінізації.....	42
ВИСНОВКИ.....	47
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	49

ВСТУП

Актуальність теми дипломної роботи обумовлена тим, що у будь-якій державі, незалежно від економічної системи та способу організації суспільних відносин, присутня тіньова економіка, вона дуже тісно переплетена з легальною економікою і має вагомий вплив на формування ВВП. Від частки тіньового ринку залежить наскільки ринок є конкурентоспроможним, наскільки він відповідає економічній політиці держави, етапу розвитку економіки, залежить ефективність руху фінансових ресурсів і розвиток економіки. Удосконалення державної політики детінізації економіки є актуальним для всіх країн

Питання теорії і практики досконалення державної політики детінізації економіки досліджувало ряд зарубіжних та українських вчених, зокрема: В. Базилевич, Г. Беккер, Д. Блейдс, А. Бойко, Дж. Б'юкенен, З. Варналій, О. Головатюк, Г. Гросман, І. Губарева, П. Гутман, Б. Даллаго, Б. Данилишин, К. Дзеверіна, Л. Ебергард, Я. Жаліло, В. Засанський, В. Кислий, О. Кузьменко, С. Леонов, І. Мазур, В. Мандибура, С. Огреба, С. Роттенберг, П. Рубін, Е. Сото, В. Танзі, У. Тіссен, Е. Фейге, Ю. Харазішвілі, Ф. Шнайдер та інші.

Мета дипломної роботи: теоретико-методичні та практичні засади дослідження методів удосконалення державної політики детінізації економіки України, та можливість їх реалізації.

До основних **завдань** дослідження належать:

- розглянути поняття та особливості тіньової економіки;
- узагальнити теоретико-методичне підґрунтя формування державної політики детінізації національної економіки (підсистеми її забезпечення, суб'єкти, об'єкти, функції, принципи та передумови); проаналізувати методи детінізації економіки;

- розглянути чинники, що впливають на рівень тіньової економіки України;
- проаналізувати ефективність державних механізмів для детінізації економіки України.
- запропонувати методичні засади визначення основних детермінант формування тіньової економіки та напрямків концентрації зусиль під час реалізації державної політики детінізації економіки України; вдосконалити науков методичні положення оцінювання рівня тінізації

Об’єкт дослідження: процес становлення тіньової економіки на території України.

Предмет дослідження: теоретико-методичні та практичні засади детінізації економіки в Україні.

Під час написання дипломної роботи було використано такі **методи** дослідження, як: системний і групувань – для визначення сутності тіньової економіки; економіко-статистичні (зведення, групування, динаміки) – під час узагальнення та аналізування статистичних даних; формально-логічний аналіз – під час визначення детермінант тіньового сектору національної економіки; економіко-математичні методи (моделі аналізу панельних даних із фіксованими та випадковими ефектами) – при формалізації впливу тіньового сектору на розвиток національної економіки.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що основні положення дипломної роботи доведено до рівня методичних розробок і практичних рекомендацій, які можуть бути використані: органами державного регулювання – під час оцінювання втрат бюджетних надходжень та наслідків тінізації національної економіки, аналізування ефективності інструментів державної політики детінізації; галузевими асоціаціями – під час оцінювання рівня тінізації окремих ВЕД; органами місцевого самоврядування – при формуванні заходів

місцевої економічної політики; суб'єктами господарювання – при формуванні власної податкової, облікової, фінансової та екологічної політики.

Апробація результатів дослідження. Основні результати дипломної роботи оприлюднено у матеріалах IV Міжнародної науково-практичної «Проблеми і тенденції розвитку сучасної економіки в умовах інтеграційних процесів: теоретичні та практичні аспекти», 17–19 жовтня 2019 р.

Структура роботи: робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНЕ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ДЕТИНІЗАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

1.1. Тіньова економіка та її загальний вплив на економічний розвиток.

Тіньова економіка має дуже сильний негативний вплив на всі сфери економіки, економічної та соціальної безпеки. Тіньова економіка (також прихована економіка, підпільна, неформальна) - це економічна діяльність, яка залишається прихованою від суспільства та держави і знаходиться поза контролем та обліком держави. Це непомітна та неформальна частина економіки, але не охоплює її повністю, оскільки не може включати види діяльності, які не є спеціально прихованими від суспільства та держави. Він також включає, але не обмежується ними, нелегальну економіку та кримінальну економіку.

Тіньова економіка – це економічні відносини між громадянами суспільства, що стихійно розвивається і обходить існуючі державні закони та соціальні правила. Дохід від цієї діяльності є прихованою та не є оподаткованою економічною діяльністю. Насправді будь-яка діяльність, яка веде до затухання державних доходів або ухилення від сплати податків, може розглядатися як підпільна економічна діяльність. Тіньова «сіра» економіка, як правило, повністю пов'язана з «білою» офіційною економікою.

Розвиток тіньової економіки був спричинений становленням доіндустріального суспільства та його трансформація в індустріальне. Саме це і сприяло появі тіньової діяльності у різних сферах суспільства. Так, деякі форми виробництва (мануфактури та інші) становили «сіру»

противагу легальному виробництву, піратство було поширеним у XVI–XVIII ст., завдаючи великих збитків ринку морських перевезень, шахрайство та хабарництво мали місце у всіх державах, в більшій або меншій мірі. Загалом, тіньова діяльність є спричиненою наступом влади вельмож. Епоха нового часу узаконює деякі форми тіньові діяльності (наприклад, банківська діяльність яка раніше була лихварством) і посилює боротьбу з більш кримінальними її проявами (торгівля наркотиками та людьми, комп'ютерне піратство, хабарництво тощо).

В середині XX ст. спостерігається новий етап становлення тіньової економіки, це було пов'язано з закінченням Другої світової війни, що призвело до глобальної трансформації світової економіки. Активна зовнішня політика розвинених країн в середині XX ст. призводить до переходу цих країн до індустріального та інформаційного суспільства. У країнах соціалістичного блоку сильне зростання тіньового сектору було спричинене недосконалістю директивною економічною моделлю у порівнянні з ринковою. Відомий економіст М. Олсон коротко пояснює головну причину значного недоліку соціалістичної економіки: «Коли немає приватної власності, то все населення фінансово зацікавлено в розграбуванні економіки, але ніхто в її збереження»[1, с. 255].

Припущення щодо впливу тіньового сектору на національну економіку неоднозначні. Вона також виконує вагомую конструктивну роль, що виявляється у стабілізуючій та компенсаційній функціях в економіці перехідного періоду. Підпільна економіка є більш гнучкою та динамічною, а ніж легальна. В неї є можливість оперативно займати ніші і надавати нові робочі місця. Підпільна економіка надає ринку товари та послугами, збільшує рівень конкуренції, зупиняючи на деякий термін розвиток соціальної дестабілізації в суспільстві. Наслідком існування тіньової економіки є: зменшення доходу в бюджет, збільшення зовнішнього та внутрішнього боргів, зростання тіньового капіталу,

зменшення привабливості держави для іноземних інвестицій. Система тіньового обороту ВВП працює насамперед на відтоці інвестицій.

Є велика кількість класифікацій тіньової економіки, але одна з головних об'єднує їх в 3 групи (рис. 1.1):

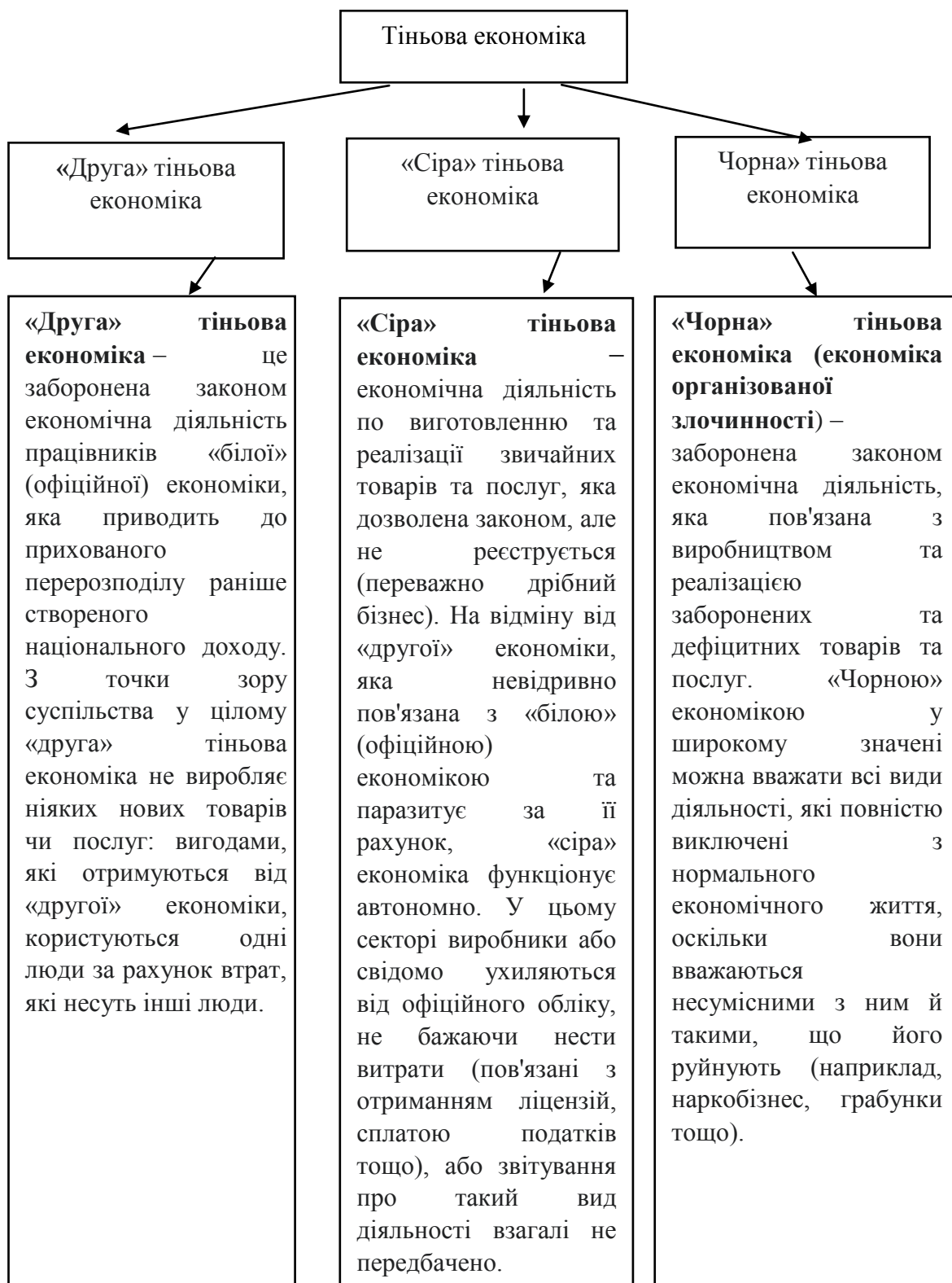


Рис. 1.1. Класифікація тіньової економіки [2].

Також за більш широким поділом можна сформувати подібну схему (рис. 1.2):

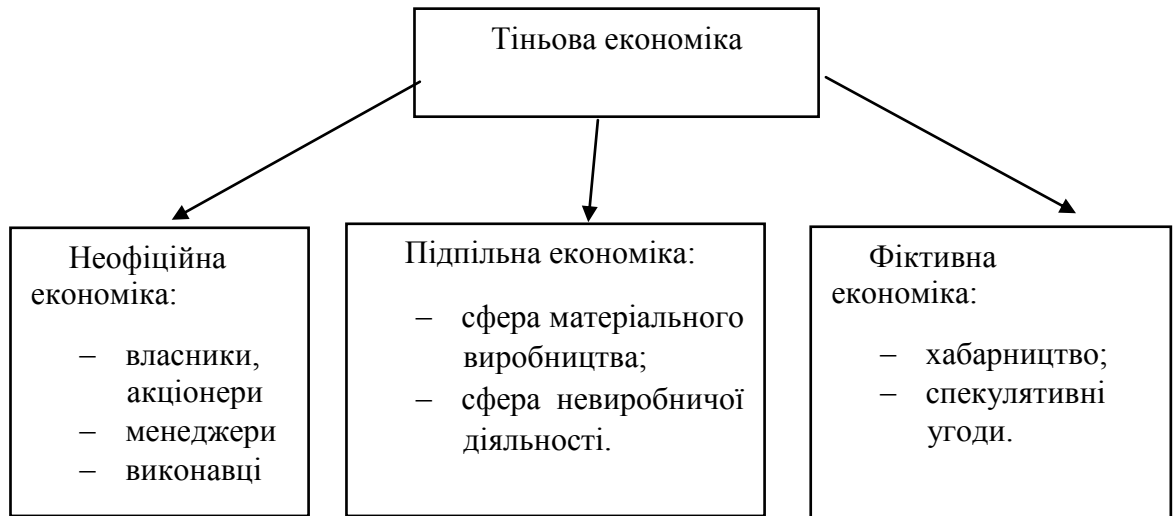


Рис. 1.2. Широкий поділ тіньової економіки [7].

При цьому для статистичних груп міжнародна класифікація поділяє тіньову економіку на:

- незаконна (кримінальна) економіка – діяльність, яка напряду заборонена законом (виготовлення та торгівля наркотиками, торгівля людьми, зброєю та інше)
- нелегальна (підпільна) економіка – виробництво легальних товарів і послуг, але без реєстрації й необхідних дозволів й/або з ухиленням від сплати податків.
- неформальна економіка – самозайнятість, а також діяльність мікропідприємств, які не мають статусу юридичної особи й зазвичай родинних, в яких важко відділити власний дохід від доходу підприємства.
- статистичні помилки (помилкове прирівнення законної діяльності до одного з класів).

1.2. Методики визначення рівня тіньової економіки

Тіньова економіка є складовою національної економічної системи, оскільки тіньові економічні складники (людські ресурси, виробничий капітал, економічні відносини, економічний механізм господарювання) дублюють подібні складові легального сектору, саме тому методика оцінювання тіньової економічної діяльності може копіювати елементи функціонування легальної економічної системи, але при цьому не буде відображена офіційною статистикою.

Велика кількість трактування цього поняття породили різні підходи до тлумачення її значення. Велику роль грає й неєдиність поглядів щодо організації та складу тіньового сектору економіки. У зв'язку з цим раціонально буде розглянути поділення на типи секторів тіньової економіки, запропоновану вченими. У праці [2] виділяють такі сектори тіньової економіки (рис. 1.2): другу, сіру, «чорну» тіньову діяльність. Автори надали такий розподіл на основі аналізу суб'єктів, об'єктів цього сектору, а також його зв'язків із легальним (білим) сектором економіки.



Рис 1.3. Тіньова економічна діяльність [3, 220–222; 6, с. 40-41].

Так, до «другої» економіки автори відносять заборонену законом економічну діяльність працівників «білої» економіки на їх робочих місцях, що передбачає прихований перерозподіл виготовленого до цього національного доходу. Цією діяльністю займаються керівний персонал та менеджери. Білокомірцева тіньова економіка не надає послуг та не приймає участі у виготовленні товарів, та причетна до нелегального перерозподілу суспільного доходу. Основою цієї діяльності є шахрайство та хабарництво у всіх його проявах. Через нелегальний перерозподіл суспільного доходу відбуваються помилки у відображенні офіційної статистики та може мати наслідки у вигляді несплачених податків, що відображаються у вигляді втрати бюджетних надходжень національної економіки в користь осіб які були в цьому матеріально зацікавлені.

До «сірої» економіки зараховують незареєстровану, але законну економічну діяльність яка пов'язана з виробництвом та продажем певних товарів і послуг. Це звичайний процес виготовлення товарів та надання послуг, але свою діяльність виробники прикривають від офіційного контролю та обліку, не бажаючи зазнавати витрат на сплату податків і отримання ліцензій. Таке явище притаманне слаборозвиненим країнам, в яких тіньове виробництво є головним методом виживання бідних верств населення. «Чорну» тіньову економіку розглядають як незаконну економічну діяльність, що передбачає виробництво та реалізацію заборонених товарів і послуг. Сюди відносять усі види економічної діяльності, які повністю відсутні в економічному житті, що перебуває у правовому полі. Така діяльність пов'язана з криміналом та забороняється законом. До неї відносять виробництво та продажем незаконних товарів і послуг (наркобізнес, торгівля зброєю та ін.).

На сьогодні економічна наука вже достатньою мірою розробила методи та методологію оцінки тінізації економіки. Однак говорити про досконалість окремих методів ще зарано. Загалом більша частина методів оцінки тіньово діяльності надають тільки приблизні дані та вимірники обсягів нелегальної економічної діяльності. Таким чином, наближені оцінки не можуть відобразити реального стану речей у даній сфері. В загальноприйнятій світовій практиці застосовують багато методів, які можна поділити на дві великі категорії: макрометоди та мікрометоди [3, с. 181; 71; 82, с. 220–222; 6, с. 40-41]. Один з найбільш поширених методів мікрорівня виділяють:

- методи відкритої перевірки, що базується на чесності респондентів у відображенні даних про власну тіньову економічну діяльність у відкритому інтерв'ю. Зазвичай такі методи дають занижені оцінки, і експерти мають брати до уваги поправочні коефіцієнти;

- методи опитувань та вибіркового спостережень, що ґрунтуються на використанні соціологічного апарату проведення опитувань. Зазвичай найефективнішою формою є анонімне анкетування. Одним із головних припущень методу є те, що певні суб'єкти господарювання є активними учасниками тіньового сектору, а інша частина є представником сектору легальної національної економіки;

- дослідження записів у податкових деклараціях, що дозволяє вивчати документацію та облік, а також на основі цього аналізу визначити розмір тіньових операцій, пов'язаних зі сплатою податків;

- методи товарних потоків, що ґрунтуються на детальному дослідженні усього ланцюжка руху товарів та послуг від виробника до кінцевого споживача;

- специфічні методи економічного аналізу, що базуються на оцінці взаємозв'язків серед окремими елементами руху матеріальних цінностей.

Як вказано в джерелах [4, с. 221; 116, с. 115; 148, с. 6], до макрометодів відносять такі:

- монетарні методи, що ґрунтуються на тих припущеннях, що тіньовий сектор національної економіки націлений на використання готівкових коштів, і меншою мірою – на використання безготівкових розрахунків;
- структурні методи ґрунтуються на використанні даних щодо обсягів тіньового сектору за видами економічної діяльності національної економіки;
- методи м'якого моделювання базуються на порівнянні певних економічних показників: зайнятості, кількість робочих годин тощо. Методи м'якого моделювання покликані на основі непрямих показників визначити рівень тінізації окремих суб'єктів господарювання, порівнюючи їх із подібними / аналогами, що працюють у формальному секторі економіки;
- спеціальні методи та ін. [73].

Порівняльний аналіз методів оцінювання тінізації економіки зображено на рисунку 1.4.

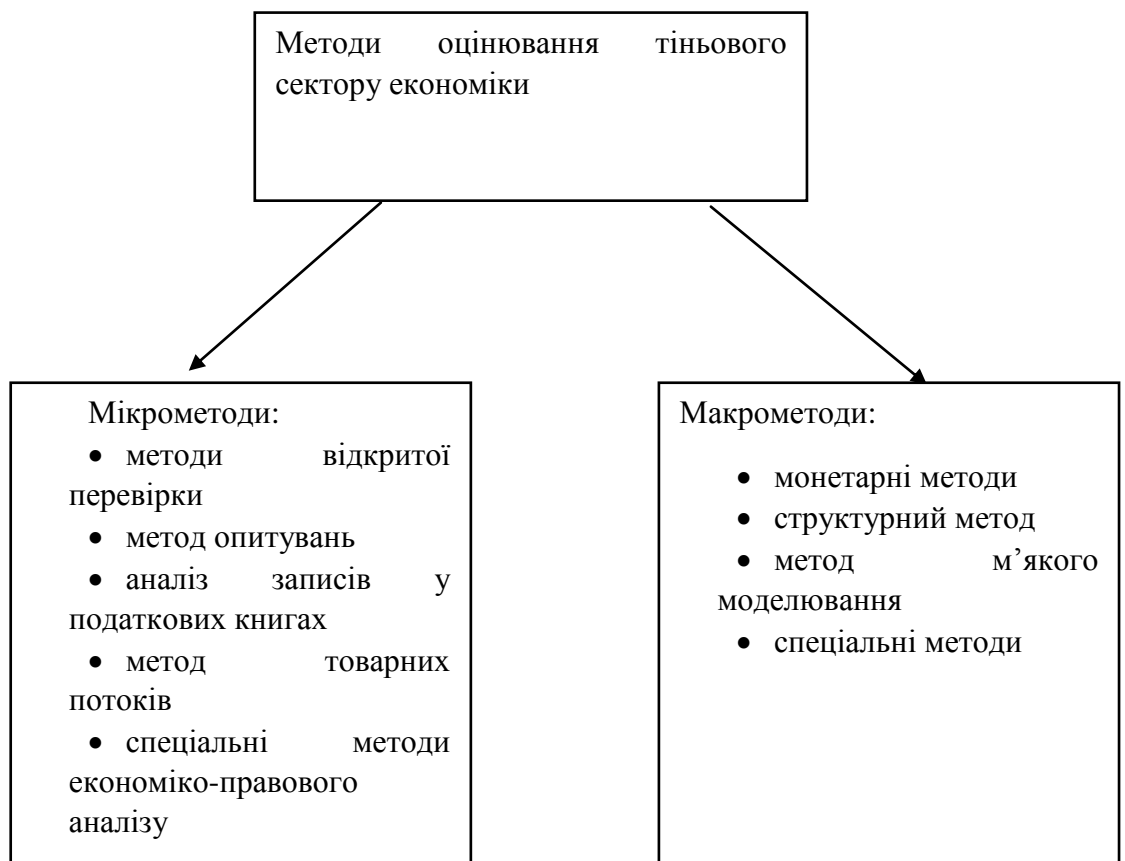


Рис. 1.4. Методи оцінювання тіньового сектору економіки [4; 82; 116; 148].

Для повного розуміння тінізації економіки використовують зведені, комплексні процедури або систему методів. Одним із перспективних є метод збитковості підприємств, який був затверджений Наказом Міністерства економіки України від №123 від 18.02.2009 р. Визначений метод базується на теорії, що всі неприбуткові підприємства офіційної статистики насправді отримують дохід не менший, ніж ті підприємства, які офіційно є прибутковими.

В більшості випадків це припущення допомагає завищенню рівню оцінки тіньового сектору і дані розрахунки потрібно порівнювати з іншими методами.

Відповідно до Методичних рекомендацій розрахунку рівня тіньової економіки () Міністерства економіки України [5] використовується така формула:

$$\frac{M_{Tt}}{=ВВП_t} \quad (1.1)$$

де M_{Tt} – тіньовий прибуток у періоді t (млн гривень);

$ВВП_t$ – обсяг ВВП у періоді t (млн гривень).

А тіньовий прибуток збиткових підприємств у періоді t (M_{Tt}) знаходять за формулою:

$$M_{Tt} = M_{пз yt} + \quad (1.2)$$

де $M_{пз yt}$ – умовний дохід збиткових підприємств у певний періоді t (млн грн), розрахований прямо пропорційно витратам збиткових підприємств із допустимою рентабельністю на рівні офіційно прибуткових підприємств;

– частина валової доданої вартості продукції неприбуткових підприємств, яка, за офіційною статистикою, є збитком збиткових підприємств.

Є актуальним, врахування збитку збиткових підприємств як частини валової доданої вартості продукції збиткових підприємств є важливим показником, що завищує рівні тінізації за галузями національного господарства, оскільки збиток збиткових підприємств, основою якого більшою мірою є проміжні затрати виробництва, не буде частиною валової доданої вартості. Більше того, якщо розглядати валову додану вартість як частку валової виробленої продукції, за відрахуванням вартості витрат на сировину та матеріали, а також інших витрат проміжного споживання, стає зрозумілою неправильність підрахування збитків збиткових підприємств як частки тіньового ВВП. Також актуальною є доцільність виправлення методики визначення тіньової частки національної економіки без урахування збитку збиткових підприємств, проте з врахуванням коригуючих коефіцієнтів, що враховують рівень тінізації в структурі офіційно прибуткових підприємств.

Також необхідно зазначити, що для отримання більш точних даних оцінювання тіньового сектору надавати увагу на масштабність досліджуваного явища й територіальні ознаки. Тому при цьому необхідно виділяти такі методи, які надають можливість дати оцінку впливові тіньового сектору на економіку будь-якого регіону, галузі чи навіть окремого підприємства.

1.3. Досвід інших країн в детінізації

Тіньова економіка присутня у всіх країнах в більшій або меншій мірі. В Австрії підпільна економіка у 2019 р. Становила близько 7% ВВП або 18,9 млрд. Євро, підрахував економіст Ф. Шнайдер. Це країна

Європейського Союзу з найнижчим значенням серед 28 членів. Прикладом австрійської чесності є те, що люди платять за недільні видання газет у розмірі 76-84%, безкоштовну оплату у відкритих розповсюджувачах, у неконтрольованих громадських місцях.

Згідно з дослідженням Болгарської конфедерації незалежних профспілок, у 2019 році економіка, що не спостерігається, становитиме 30% від загальної суми. Згідно з підрахунками Конфедерації, збитки, спричинені відсутністю внесків на соціальне страхування в Болгарії, спричинені тіньовою економікою, становитимуть від 500 мільйонів євро до одного мільярда. За даними Європейського Союзу, підпільна економіка в приватному секторі становить 11,6% від загальної кількості на європейському рівні; інші оцінки Світового банку говорять про 18%.

Спочатку непримітна економіка Німеччини вимірювалася з 1970р. (близько 2,7% – 3,0% офіційного ВВП). За даними Комітету Ради Європи, підпільна економіка становила в 2013 р. 28,4% ВВП Румунії, близько 40 млрд. Євро. За словами економіста Іонута Думітру, президента Румунської податкової ради, «у Румунії зростає ухилення від сплати податків і становить ризик для національної безпеки».

Дослідження Міжнародного валютного фонду (МВФ) 2017р. розраховує тіньову економіку Румунії на рівні 26% ВВП, рівень подібний до рівня Хорватії та на три пункти нижче рівня Болгарії. Аграрний сектор ухиляється від сплати податку на 9% за допомогою 1,7 млрд євро. Іншим сектором, що сильно ухиляється від роботи та незадекларованою роботою, є будівельний сектор.

У Сербії національна програма боротьби з тіньовою економікою на 2018 р. має на меті зменшити її вплив до 26,7% ВВП. Втрати збору ПДВ до 1/5 та відсоток непрацюючих працівників з 24% до 17%. Уряд планує запровадити швидку та просту систему реєстрації сезонних працівників фермерських господарств. Зараз підпільна економіка

включена до нового Закону про організацію державної влади у боротьбі з організованою злочинністю.

За даними Конфедерації підприємств Марокко (CGEM), неформальна економіка в Марокко становить 15 мільярдів євро або 20% ВВП (без сільського господарства) і передбачає 2,4 мільйона робочих місць. Це живить державний дефіцит і впливає на бізнес, кінцевих споживачів та зайнятість. Найбільш постраждалим сектором є торгівля: 68% обороту тіньовий. Загальна картина тінізації економіки відображена в таблиці 1.1:

Таблиця 1.1

Тінізація економіки країн Європи

№	Країна	Рівень тінізації
1	Хорватія	26,5%
2	Румунія	26,3%
3	Греція	21,5%
4	Італія	19,8%
5	Іспанія	17,2%
6	Португалія	16,6%
7	Бельгія	15,6%
8	Словаччина	13,0%
9	Франція	12,8%
10	Норвегія	12,2%
11	Швеція	12,1%
12	Фінляндія	11,5%
13	Німеччина	10,8%
14	Ірландія	10,4%
15	Великобританія	9,4%
16	Нідерланди	8,4%
17	Австрія	7,1%
18	Швейцарія	5,9%

Джерело: складено автором на основі [5].

Рівень тіньової економіки зменшується із збільшенням рівня шкільного навчання. Люди, які закінчили середню та вищу освіту, рідше працюють у тіньовій економіці, ніж працівники, які не закінчили обов'язковий мінімум. Люди, які живуть у сільській місцевості, майже вдвічі частіше працюють на нелегальній роботі. Сільське господарство із 90% – це сектор з найвищим рівнем неформальної зайнятості. Тому розвинені країни, крім економічної сфери, надають велику увагу соціальним аспектам.

РОЗДІЛ 2

ЗАГАЛЬНІ НАПРЯМКИ ПОЛІТИКИ ДЕТИНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ

2.1. Методичні підходи обґрунтування проявів тіньового сектору національної економіки

Економічні відносини, що виникають між регулюючими органами державної влади, суб'єктами господарювання і населенням у процесі здійснення тіньової фінансової діяльності, є основним фактором, що стримує логічний розвиток національної економіки. Тіньовий економічний сектор має негативний вплив та є причиною не лише бюджетних втрат, але і втрат цілого суспільства, що у довгостроковій перспективі втрачає конкурентоспроможність на глобальному ринку. Саме тому обґрунтування проявів тіньового сектору національної економіки є необхідним для формування ефективної державної політики її детінізації. У нашій країні поняття детінізації економіки розглядають із таких ракурсів, як зменшення тіньової економічної діяльності шляхом правильної державної політики, комплексу дій, направлених на усунення причин появи тіньового сектору та становлення сприятливого економічного середовища [6, с. 69 – 70; 118, с. 74].

Цей процес має поєднувати в низку адміністративних заходів щодо тіньового сектору економіки та стимулювальних дій в легальній економіці щодо переведення неформальної некримінальної економічної діяльності в легальне русло. Процес детінізації повинен передбачати усунення основних причин формування тіньового сектору національної економіки та формування зрозумілих відносин між всіма учасниками фінансовогосподарської системи. Одними з найважливіших напрямків сучасної економічної політики мають бути легалізація тіньового капіталу та збільшення національного багатства [105, с. 69 – 70].

На сьогодні детінізація національної економіки повинна бути головним напрямком економічної політики України. Це сукупність дій, що виконуються на мікро- та макрорівні, направлені на усунення й попередження причинутворення тіньових процесів в економіці, а також сукупність заходів економічного, управлінського, правового, технічного і технологічного змісту щодо надання економічних передумов створення взаємодій між суб'єктами господарської діяльності з тіньового сектору [7, с. 50; 33, с. 721-722].

На формування особливостей українського підприємництва та його тіньової складової вплинуло його радянське минуле. У період активного реформування економічної системи відсутність державного втручання на етапі формування ринкової економіки посилює стихійний характер розвитку. Це сприяє монополізації процесів виробництва та прояву нових методів протистояння. Найвищим рівень тінізації економіки був у 1992 році і становив майже 80 % від ВВП. Характерними рисами цього періоду були діяльність товарних бірж та укладання посередницьких угод, що давали можливість отримувати надприбуток за рахунок вкладення значних коштів кримінального капіталу. У цей час значно зростає рівень державної заборгованості за рахунок іноземних кредитів, виданих під гарантію уряду, та кредитів НБУ [8, с. 128; 119, с. 341-342].

Тіньовий сектор економіки виник в Україні майже одразу після проголошення її незалежності в 1991 році і складав близько 60 %. У наслідок ринкової трансформації економіки країни сильно зросли масштаби та форми прояву тіньового сектору економіки. Серед основних та головних причин виникнення подібної ситуації – певні необґрунтовані іноземні кредити під відповідальність та гарантії уряду. Перед тим як розробляти дієві та стабільні інструменти детінізації національної економіки, варто визнати, що на всіх етапах розвитку національного господарства мають використовуватися свої специфічні інструменти, притаманні лише конкретній ситуації. Підсумовані етапи тінізації національної економіки наведені в таблиці 2.1. Тіньова економіка вплинула на посилення криміналізації суспільства, впливу капіталу за кордон та перерозподілу ВВП на користь окремих членів суспільства. Аналіз періодів економічного розвитку України дозволяє виділити основні етапи тінізації економіки нашої держави.

Таблиця 2.1

Етапи тінізації економіки України

№ Етапу	Відсоток тіньового сектору, ознака
1-й етап	1991–1994 рр. Рівень тінізації – 60 %. Високий рівень цін. Початок реформ у сфері системи оподаткування, поява високих податків для підприємств. Значний рівень розвитку бюрократичного апарату та формування малих кооперативів при державних підприємствах для відмивання коштів. Відсутність достатньої кількості нормативних та регулятивних основ для формування ринкової економіки
2-й етап	1994–2005 рр. Рівень тінізації – 48 %. Низький рівень життя населення. Зростаюче безробіття. Високий рівень корупції. Зростання кількості збиткових фірм. Заборгованість щодо заробітних плат та пенсій. Зростання державного боргу. Неєфективна фіскальна система
3-й етап	2005–2014 рр. Рівень тінізації – 43 %. Єдина система оподаткування. Однакові умови для бізнесу. Боротьба з контрабандою та корупцією в банківській сфері. Зростання пенсій та заробітних плат
4-й етап	2014–2014 рр. Рівень тінізації – 40 %. Зростання державного боргу до 63 % від ВВП. Прийняття Податкового кодексу та поява нових податків/ зборів, закриття тисяч фірм

5-й етап	2014 – нинішній час. Рівень тінізації – 40 %. Ознаками етапу є збільшення кількості перевірок. Поява додаткового збору на імпорт.
6-й етап (перспектива – 5–10 рр.)	Оптимістичний прогноз: формування податкової, банківської, судової систем. Покращання інвестиційного клімату, умов праці. Боротьба з корупцією. Очікуваний рівень тінізації – 35–40 %
	Песимістичний прогноз: низька ефективність державного регулювання економіки та адміністрування податків. Недосконалість правоохоронної системи та грошово-кредитного регулювання. Високий рівень злочинності. Очікуваний рівень тінізації – 41–50%

Узагальнено на підставі праць [9, с.78; 106, с. 129-132].

Перший етап (1991–1994 рр.). Однією з головних рис періоду було проведення низки економічних реформ. Проте їх успішність є неоднозначною. Основну увагу приділяли формуванню національних державних інститутів, а не інститутів ринкової економіки. Основними причинами цього процесу були відсутність достатньої кількості кваліфікованих економістів, а також реальна необхідність для цього періоду розвитку держави у створенні національних державних інститутів в Україні. Наслідками цих реформ стали значний розвиток старого бюрократичного державного апарату, недосконалість правових і регулятивних основ економічної сфери, відсутність нормативноправової та інституційної баз для формування ринкової економіки, що спричинило перехід значної частини національної економіки «в тінь» [9, с. 77].

Ще однією причиною тінізації національної економіки стало реформування податкової системи. У 1992 та 1993рр. були проведені податкові реформи, в результаті яких значно збільшився податковий тиск на підприємства, що мали сплачувати більше 100 податків і зборів. Це призвело до несплати податків та перехід до тіньового сектору.

Другий етап (1994–2005 рр.). У цей період спостерігалися приупинення спаду виробництва і зростання надходжень до державного

бюджету, сформувалася закономірність до економічного зростання й розпочалася діяльність щодо детінізації національної економіки та боротьби з корупцією. Не дивлячись на зниження рівня безробіття та інфляції, а також підвищення пенсій і заробітних плат істотного покращання рівня життя населення не відбулося. Високим залишався показник тінізації національної економіки (близько 49 %), а незаконний експорт капіталу з України у 2001 році становив близько 20 млрд дол. [9, с. 77].

В цей час, великі державні підприємства продавалися у власність окремих осіб майже за дарма через укладення тіньових угод влади з великими фінансистами. Ігнорувалася також зацікавленість суспільства, які в майбутньому держава не зможе викупити приватизовані об'єкти, що перейшли у власність олігархів. У цей період загострюється проблема розшарування суспільства на багатих та бідних, за межею бідності перебувало близько 64 % населення країни. Неefективною виявилася і фіскальна система, все більше виробників товарів та послуг переходило «в тінь». Таке становище, що призводило до зниження конкурентоспроможності національної економіки та економічного потенціалу, був вигідним для багатьох новостворених економічних структур, до яких входили представники тіньового сектору економіки, які тепер мали вплив на визначення економічної політики [8, с. 132].

Було проголошено нову соціально-економічну стратегію, що передбачала прискорене реформування (активізація інвестиційної політики, прискорена приватизація, інтенсифікація зовнішньої торгівлі та ін.) задля економічної стабілізації та виходу з кризи.

Третій етап (2005–2010 рр.) характеризується зростанням дохідної частини державного бюджету без залучення позики, збільшенням податкового навантаження, зменшенням суми державного боргу, покращанням умов для бізнесу, створенням єдиної системи

оподаткування, збільшенням пенсій та заробітних плат. У цей період рівень тіньового сектору скоротився до 41 % [8, с. 77].

Проте на цей час збільшується залежність економічної системи держави від олігархів, а також вплив останніх на комерційні банки. Це давало можливість «відмивати» «брудні» гроші та мати повну інформацію про банківські рахунки фізичних і юридичних осіб. У господарської еліти та керівників державних підприємств з'явилася можливість переводити в приватну власність очолювані ними підприємства, це стало новим джерелом корупції та сферою розвитку тіньового сектору економіки став процес приватизації [8, с. 132].

На четвертому етапі (2010–2014 рр.) урядом було розроблено Програму економічних реформ на 2010–2014 рр., в якій було зазначено основні економічні, політичні й соціальні проблеми України та шляхи їх подолання. Проте положення цієї Програми виявилися недієвими, адже не мали достатньо обґрунтованого наукового механізму їх реалізації. Попри плани покращання позицій України в міжнародному рейтингу простоти ведення бізнесу та зниження рівня тіньової економіки значної детінізації не спостерігалось. Рівень тіньового сектору становив близько 40 %. Було проведено громадську антикорупційну перевірку з використанням комплексу міжнародних стандартів і напрацювань у рамках Програми розвитку ООН в Україні. Ріст тіньового сектору економіки сприяло збільшення обсягів кредитування без установлення рамок відповідальності позичальників за ресурси, отримані під гарантію уряду. Це ще більше посилює позиції тіньового сектору не лише в економічній, а й політичній та соціальній сферах життя країни і суспільства [8, с. 132].

Для п'ятого етапу (2014 – нинішній час) характерним є загострення економічної й політичної ситуації в Україні. Ведення військових дій на сході країни з 2014 р. спричинило дисбаланс усіх макроекономічних показників. Стабільними залишаються низький

рівень зовнішнього та внутрішнього попиту, вплив інвестицій унаслідок загострення відносин із торговельними партнерами, погіршення рівня купівельної спроможності населення, зниження реальних доходів. Усі ці фактори за відсутності належних заходів призводять до посилення занепаду економіки України. Тінізація економіки нашої держави у 2015 році досягла рівня 2004 р. та становила 47,1 % від офіційного ВВП. При цьому найбільш «тінізованими» галузями виявилися добувна і переробна промисловості, торгівля, транспорт та операції з нерухомістю. Сучасний етап розвитку тіньової економіки в Україні характеризується її проявом на територіальному (формування взаємозв'язків між керівництвом регіонів, податковими службами, підрозділами державного апарату управління і підприємствами) та галузевому (від міністерств до підприємств) рівнях. Основним проявом взаємодії цих структур є порушення норм кредитування під гарантії уряду [8, с. 132].

Перспективою найближчими 5–10 рр. повинен стати шостий етап, що передбачає два напрямки розвитку подій.

Провівши аналіз теоретичної складової формування тіньового сектору національних економік, виведемо формулу емпіричних досліджень цього явища з 100 урахуванням факторів ресурсозбереження. Так, нашою базовою теоретичною моделлю є така:

$$SH_t = F(\text{GDP}_t, \text{FDI}_t, \text{EE}_t, \text{TAX}_t, \text{DTAX}_t, \text{OP}_t, \text{ESP}_t), \quad (2.1)$$

де SH_t – частка тіньового сектору у ВВП;

GDP_t – ВВП на душу населення в постійних цінах в t-му році (дол. США);

FDI_t – обсяг прямих іноземних інвестицій у t-му році (дол. США);

EE_t – рівень енергоефективності ВВП з розрахунку на 1 кг нафтового еквівалента в t-му році (дол. США/кг нафти);

TAX_t – рівень сумарного податкового навантаження у t-му році (% до ВВП);

$DTAX_t$ – частка прямих податків у структурі сукупного податкового навантаження у t-му році (% до ВВП);

OP_t – ціна нафтових енергоресурсів (дол. США);

ESP_t та EBP_t – інституційні показники ефективності відповідно «великої» і «малої» приватизації (за даними ЄБРР) у t-му році;

EU_t – фіктивна змінна, що визначає членство країни в Євросоюзі (1 – для країн-членів Євросоюзу; 0 – в іншому випадку)

Таким чином, збільшення рівня тінізації національної економіки здійснюється внаслідок збільшення рівня безробіття молоді, рівня енергоефективності ВВП, рівня сумарного податкового навантаження, ефективності «малої» приватизації; зменшення рівня тінізації національної економіки відбувається завдяки збільшенню ВВП на душу населення, обсягу іноземного капіталу, ефективності «великої» приватизації, членства країни в Євросоюзі. Завдяки змінам у податковій сфері суб'єкти господарювання одержать можливість функціонувати в однакових умовах оподаткування. Крім того, необхідно знизити тиск податкового навантаження та забезпечити ефективне податкове адміністрування. Для цього доцільно було б провести ряд заходів, спрямованих на підвищення довіри бізнесу до держави, збільшення надходжень до держбюджету, скорочення кількості обов'язкових платежів податкових пільг для встановлення рівних умов щодо всіх платників податків, скорочення стимулів до зменшення кількості випадків зменшення податкових зобов'язань, вирішення проблеми заборгованості з повернення ПДВ, необхідного для забезпечення експорту та посилення довіри бізнесу до держави.

2.2. Існуючі інструменти державної політики детінізації

Система соціального забезпечення невизначено впливає на сектор тіньової економіки. Якщо соціальні виплати дорівнюють колишньої заробітної платі, то робітники не будуть мати мотивації отримувати тіньову зарплату. У ситуації, якщо соціальна допомога фіксується і не залежить від розміру попередньої заробітної плати, то мотивація працівників знижується щодо отримання формальної та справжньої заробітної плати. Ще може трапитися ситуація у разі тривалих і завищених соціальних виплат, коли працівники не хочуть позбавлятися від соціальних виплат та можуть поєднувати незареєстровану роботу з метою збільшення їх доходів. Ускладнена система отримання та подання на отримання соціальних виплат є фактором до мотивації отримувати короткострокову роботу та втрати доступу до соціальних виплат.

Для прикладу, якщо економічні агенти не мають права на соціальні виплати в Сербії через те, що він/вона знайшов/знайшла нову роботу, то в разі наступної заявки на соціальні виплати необхідно пройти через усю процедуру збирання документів і процедуру верифікації, щоб знову отримувати соціальну допомогу [10]. Вищезгадана ситуація в Сербії створює умови, коли система соціального забезпечення стимулює неформальне працевлаштування, а отже, тіньову економіку. Тобто економічний механізм системи соціального забезпечення сильно впливає на структуру та розмір тіньової економіки. Ефективність податкових інститутів при збиранні податків є важливим чинником, що впливає на тіньову економіку.

Взагалі існує зворотний зв'язок між двома факторами, і чим краща ефективність податкової адміністрації при збиранні податків, тим меншим є розмір тіньової економіки. Продовжуючи, можна констатувати, що чим більша сила податкових інститутів для виявлення від ухилення сплати податків, тим меншим буде стимул бізнесу

ухилитися від податків, тож, розмір тіньової економіки повинен зменшуватися. Санкції за ухилення від сплати податків зворотно пов'язані з розміром тіньової економіки. Тож, чим вищі санкції за ухилення від податків, тим нижчі інтереси в економічних агентів ставати частиною тіньової економіки. Для покращання механізму розроблення стратегії проти тіньової економіки в умовах низької ефективності податкових органів при стягненні податків можна використовувати більш високі санкції за ухилення від сплати податків для компенсації неефективної податкової адміністрації. У цілому потрібно знайти належний баланс між ефективністю податкової адміністрації при збиранні податків та суворістю санкцій за ухилення від сплати податків. Занадто жорсткі санкції щодо ухилення від сплати податків (як навмисно, так і ненавмисно) можуть знизити бізнес-мотиви для здійснення будь-якої економічної діяльності.

З іншого боку, ефективність податкових органів у поєднанні з відповідними податками та санкціями за ухилення від оподаткування може бути ключовим чинником довгострокового економічного розвитку. Структура податкової системи має неоднозначний вплив на розмір тіньової економіки та ухилення від оподаткування. Якщо національна система оподаткування базується на прямій системі оподаткування виробничих факторів та доходів, то розмір і частка тіньової економіки будуть відносно великими. Якщо національні податкові системи базуються в основному на непрямому оподаткуванні та орієнтовані переважно на споживання, то розмір і частка тіньової економіки будуть відносно невеликими. Як стверджують М. Арсік та ін. [160], вплив структури податкової системи пов'язаний із тим, що легше ухилятися від податків на прибуток, ніж уникнути податків на споживання. Було встановлено, що зменшення податку на доходи фізичних осіб та належна компенсація податків на споживання позитивно вплинули на зменшення тіньової економіки.

Ефективність державного сектору безпосередньо пов'язана із скороченням тіньової економіки, тож чим ефективнішими та прозорішими є державні послуги, тим нижчими є масштаби тіньової економіки. Фрідріх Шнайдер та Колін Вільямс [11] вказали на непрямий зв'язок між ефективністю державного сектору та існуванням тіньового сектору через ефект податкової моралі. Ефект податкової моралі пов'язаний із тим, що платники податків набагато частіше чесно платять податки, якщо державний сектор надає свої послуги на прийнятному рівні. Важливо, щоб платники податків бачили, що їх гроші ефективно витрачаються державним сектором. Може виникнути окрема дискусія про показники ефективності державного сектору, зокрема, серед ключових факторів ми виділяємо рівень корупції на всіх рівнях державного сектору, компетентність державних службовців, залучення широкої громадськості та суспільства у цілому до дискусії про напрями витрачання бюджетних коштів. Належні послуги, отримані платниками податків, є фактором, що стимулює більш продуктивний діалог щодо податкових платежів.

Вплив принципу податкової моралі на сектор тіньової економіки є зворотним, тобто чим вищим є принцип податкової моралі в суспільстві, тим є меншим розмір тіньового сектору. Розвиток проблеми ухиляння від оподаткування обговорювався в роботі Л. Фельда і Б. Фрей [171], де вказується, що має бути неформальний договір між платниками податків і державним сектором, який визначає права та обов'язки сторін у процесі сплати податків. Підтримка неформального довогору має гарантуватися кожною із сторін, оскільки як держава так і платники податків мають усвідомлювати свою відповідальність за порушення договірних зобов'язань.

Так, серед основних передумов детінізації національної економіки варто вказати на: стримування соціально-економічних реформ, зв'язок тіньового сектору економіки з органами державної влади, зростання їх

корумпованості, криміналізацію суспільства, зниження інвестиційної привабливості держави, вплив діяльності суб'єктів тіньового сектору економіки на навколишнє середовище. Для прикладу, гальмування соціально-економічних реформ та недосконалість інституційного середовища створюють сприятливі умови для тіньової економічної діяльності та корупції. Чим довше відкладаються важливі соціально-економічні рішення протидії тіньовій економічній діяльності, тим глибше остання проникає в усі сфери національної економіки і тим сильніших зусиль знадобиться в майбутньому для протидії наслідкам функціонування тіньового економічного сектору.

Основою забезпечення державної політики детінізації національної економіки є повноцінне інформаційне забезпечення, що вміщує науково-методичне забезпечення, статистичну інформацію та звітність, нормативно-правове забезпечення, методи і методики визначення рівня обсягів тіньового сектору економіки на різних рівнях господарювання.

Розглянемо більш детально принципи управління, якими необхідно керуватися в процесі реалізації державної політики детінізації національної економіки. Принцип цілеспрямованості передбачає наявність чітко поставленої мети або системи цілей перед кожним конкретним об'єктом управління (міністерства, органи державного управління, підприємства, підрозділи і т. д.) щодо боротьби з тіньовим сектором економіки, враховуючи ресурсне забезпечення реалізації цього процесу, виявлення можливих слабких ланок для своєчасного попередження виникнення відхилень. Основними умовами при цьому повинні бути реальність досягнення таких цілей і чітке постановлення завдань, що дозволить мобілізувати зусилля виконавців на їх реалізацію.

Принцип компетентності полягає у формуванні в керівника відповідної системи знань про об'єкт управління, унікальність його діяльності та рівень її тінізації, а також у кваліфікованому розподілі

відповідальності між виконавцями завдань щодо детінізації діяльності об'єкта управління.

Принцип відповідальності передбачає побудову чіткої організаційної структури апарату управління, що забезпечить розроблення максимально продуктивних положень його функціонування, встановлення матеріальної відповідальності за недодержання посадових інструкцій виконавців та упущення в роботі. Кожний працівник, який бере участь у процесі реалізації політики детінізації економічної системи, повинен усвідомлювати ступінь серйозності функцій, які ним виконуються.

Для реалізації будь-якого виробничого або управлінського процесу необхідно дбати про економію сил та продуктивне пристосування праці за допомогою правильного поєднання матеріальних і людських ресурсів. У цьому полягає принцип ефективності. Досить важливим моментом у політиці детінізації економіки є скорочення витрат суспільного виробництва з метою збільшення обсягів інвестиційних ресурсів та накопичень, максимізація доходів керованих об'єктів стратегічного управління.

Принцип плановості та стимулювання полягає в розробленні чіткої послідовності дій щодо реалізації заходів детінізації національної економіки, встановлення термінів їх виконання та призначення відповідальних осіб і виконавців, а також розроблення ефективної системи стимулювання праці апарату управління та осіб, задіяних у цих заходах.

Одним із специфічних принципів управління процесом детінізації національної економіки є принцип оптимального поєднання галузевого і територіального управління, що полягає в раціональному розміщенні продуктивних сил з урахуванням екологічних факторів, зайнятості населення, рівня використання робочої сили та задоволення духовних і матеріальних потреб населення. Відповідно до принципу

підпорядкування особистих інтересів загальним установлюється пріоритетність загальнодержавних інтересів перед індивідуальними. Суб'єкти господарювання повинні здійснювати свою діяльність відповідно до потреб держави та в рамках загальнонаціонального розвитку. Основним завданням держави у цьому разі є забезпечення відповідних умов господарювання та стимулювання роботи підприємців на законних засадах.

Принцип єдності цілей і взаємозалежності передбачає формування на державному рівні системи цілей щодо ефективного розвитку підприємств державної та приватної форм власності, визначення спільних векторів їх функціонування [12, с. 67 - 68].

Державна політика детінізації національної економіки повинна реалізовуватися з використанням не лише принципів управління, а й функцій – загальних та специфічних. Однією з важливих функцій загального блоку є організаційна, покликана здійснювати регулювання відносин влади, громадян, суб'єктів підприємницької діяльності, враховуючи потреби суспільного розвитку. Реалізація цієї функції відбувається з використанням державою відповідних організаційно-правових та організаційно-управлінських інструментів, тобто способів вирішення питань, що мають соціальноекономічний характер в рамках детінізації економіки країни та сприяють застосуванню розроблених управлінських рішень. До них можна віднести: розроблення та прийняття державних програм детінізації національної економіки; організацію діяльності органів державної влади, які займаються реалізацією державних програм щодо детінізації економіки країни; координацію та субординацію в органах державного управління; встановлення інспекційних повноважень органів державної влади, що займаються реалізацією державних програм боротьби з тіньовою економікою; кадрове забезпечення відповідних владних структур [13, с. 56, 58].

Регуляторна функція управління процесом детінізації полягає в підготовці та введенні в дію регуляторних актів щодо здійснення господарської діяльності, комплексному та збалансованому врахуванні інтересів суб'єктів господарювання та їх об'єднань, працівників, споживачів, держави з використанням відповідних важелів. Крім того, в процесі реалізації політики детінізації економіки держави необхідно врегулювати питання нормалізації життєдіяльності суспільства у сфері економіки, підтримання екологічної рівноваги на території держави та економічної безпеки. Одним із важливих напрямків реалізації регуляторної функції є державне регулювання економіки, що передбачає нормативне регулювання, державний нагляд та розроблення програм економічного й соціального розвитку країни [15, с. 119-120].

Проте в питаннях регулювання варто звернути увагу на особливості співіснування чиновника і тіньового сектору економіки. Зокрема, деякі автори [16, с. 16] вводять поняття тіньового державно-приватного партнерства, коли посадовець через свої владні повноваження задовольняє/виконує інтереси для «своїх», таким чином наведений механізм сприяє самозбереженню службовця тіньового сектору економіки. Отже, в дослідженнях розмежовуються поняття тіньової економіки і тіньової політики.

Контрольовальна функція полягає в забезпеченні вимог, сформульованих у законодавчих та нормативно-правових актах. Обов'язковим атрибутом державної влади для такої специфічної сфери діяльності, як боротьба з тіньовим сектором економіки, є саме функція контролю, суб'єкти якої - компетентні органи державного управління, яким було делеговано повноваження щодо проведення контролю діяльності суб'єктів господарювання. Реалізація цієї функції відбувається з використанням таких повноважень органів контролю: перевірка діяльності суб'єктів господарювання та розроблення рекомендацій щодо усунення виявлених недоліків; надання інформації

компетентним органам щодо виявлених порушень із подальшим притягненням до відповідальності осіб, задіяних у тіньовому секторі економіки; застосування заходів державного примусу [17, с. 167 - 168].

Одним із кроків щодо вирішення проблеми тінізації національної економіки в праці [18, с. 148] вважається протидія корупції через стимулювання незалежної судової системи та посилення ефективності роботи цілого роду державних агенцій, створених саме для боротьби з цим явищем.

Стабілізаційна функція має на меті створити умови для стабільного функціонування фінансово-економічної системи держави, забезпечити протидію ризикам, зокрема боротьбу з тіньовим сектором національної економіки, й ефективний розподіл суспільного продукту з використанням відповідних методів впливу, заходів та інструментів. Стійкості держави перед ризиками внутрішнього та зовнішнього середовищ можна досягти за наявності відповідних ресурсів, які може забезпечити дієздатна фінансова політика. Тому важливими стабілізаційними напрямками політики детінізації економіки можуть бути підтримання внутрішнього виробника, стимулювання надходжень іноземних інвестицій та накопичення ресурсів для боротьби з тіньовим сектором економіки [19, с. 71 - 72].

Основне завдання стабілізаційної функції - забезпечити умови для реального підтримання офіційного сектору економіки, роблячи тіньову економічну діяльність неефективною, при якій очікувані ризики такої діяльності не перекриваються очікуваними економічними вигодами.

Однією зі специфічних функцій політики детінізації національної економіки є мотиваційна. Основним її завданням є правильне використання ефективних стимулів до здійснення легальної економічної діяльності та розуміння потреб і мотивів суб'єктів господарювання. Реалізація функції мотивації здійснюється в конкретній сфері управління і має свої особливості, зміст та обсяг. Її основна мета –

конкретний результат, тобто усунення перешкод для здійснення ефективної діяльності. Процес реалізації мотиваційної функції дає можливість визначати перспективні напрямки подальшого розвитку та коригувати управлінську діяльність. Сьогодні Україна перебуває на етапі побудови ринкових відносин, що передбачає існування різних форм власності. Тому за таких умов значно зростає роль мотивації та ефективного державного управління процесом детінізації економіки держави [20, с. 257].

Подібної точки зору додержується й І. Мазур [15, с. 15-16], яка стверджує, що тіньову економічну діяльність не потрібно «долати», а потрібно створювати умови для того, щоб легітимна економіка стала вигідною. Складність відкритої боротьби з тіньовою економічною діяльністю пояснюється тим фактом, що нелегальна економіка допомагає людям вижити в умовах економічних криз і тому боротися з цим явищем надзвичайно складно як в економічному, так і соціальному розумінні. Проте зовсім інші підходи необхідно використовувати для подолання корупції, яку потрібно долати, зокрема, й заходами щодо створення несприятливих умов для її функціонування в національній економіці. Акумуляційна функція управління процесом детінізації економічних процесів полягає в мобілізації коштів та спрямуванні їх у сектор реально діючого капіталу. Основними цілями механізму управління фінансовоекономічною стійкістю в цьому разі є акумуляція, ефективний розподіл і використання фінансів держави у рамках тих проектів, які будуть забезпечувати максимальний приріст капіталу [21, с. 151].

Проте ця функція не може ефективно працювати в умовах існування тіньового державноприватного партнерства, де тіньова політика прикриває та захищає інтереси тіньового сектору економіки.

Особливу роль у процесі боротьби з тіньовою економікою відіграє інтеграційна функція, покликана сформувати однорідність фінансових

посередників, а також залучити країну до процесів об'єднання учасників фінансового ринку країн світу. Це дозволить покращити інвестиційну привабливість держави та залучити до співпраці нових іноземних партнерів [22, с. 10].

Процес реалізації політики детінізації національної економіки приведе до якісних структурних перетворень не лише економічної системи держави, а й суспільства у цілому. В цьому полягає сутність трансформаційної функції детінізації, вона передбачає встановлення взаємозв'язку між суб'єктами економічної діяльності та інституційними змінами в макросередовищі. Трансформаційні процеси мають загальносистемний характер і стосуються змін не лише кількісних, а й якісних показників суспільного життя. До цих процесів відносять такі: реорганізацію прав власності, реструктуризацію системи використання ресурсів, перетворення у фінансовій системі, появу нових можливостей ефективного використання капіталу, поступові перетворення на рівні підприємств, установ, галузей, регіонів та держави [23, с. 40 - 42].

Структурними елементами формування державної політики детінізації національної економіки повинні стати прогнозування наслідків тінізації національної економіки, планування державної політики детінізації та розроблення специфічних програм детінізації національної економіки для формування системного підходу управління національним економічним розвитком.

Таким чином, формування державної політики детінізації національної економіки полягає в ефективному узгодженні принципів та функцій управління суб'єктами владних повноважень за наявності відповідного інформаційноресурсного забезпечення. Реалізація державної політики детінізації національної економіки має проводитися на усіх рівнях господарювання, починаючи від мікрорівня та діяльності окремого економічного суб'єкта і закінчуючи національною економічною системою.

2.3 Аналіз втрат бюджетних надходжень від тіньової економіки

Як відомо, багатство природних ресурсів є вичерпним, проте в Україні впродовж тривалого періоду ним користувалися безкоштовно. В умовах відсутності економічного оцінювання природних ресурсів та плати за їх використання підприємства були не зацікавлені в запровадженні природоохоронних заходів, оскільки вони є додатковим джерелом витрат коштів. Але виникає об'єктивна необхідність у компенсації за забруднення довкілля та використання природних ресурсів. Без уведення таких плат неможливо узгодити інтереси підприємства і суспільства, адже можливі вигоди для суспільства будуть неприйнятними для підприємств. Економічне регулювання використання природних ресурсів може відбуватися ефективно за умови одночасного використання двох видів платежів.

1. За споживання природних ресурсів. Ці платежі дають можливість регулювати інтенсивність використання природних ресурсів та забезпечувати отримання засобів для їх охорони й відтворення.

2. За право користування природними ресурсами в межах визначеної території. Результатом уведення цих платежів є регулювання розподілу території між конкурентними видами природокористування.

У таких умовах виникає об'єктивна необхідність у запровадженні державних важелів, спрямованих на подолання створених раніше відхилень [24, с. 62].

Існують численні науково-методичні підходи до їх визначення, водночас виявлення частки еколого-економічного збитку, що припадає на тіньовий і неформальний сектори, та визначення екологічності сільськогосподарської продукції в цих секторах і дотепер залишаються нерозв'язаними проблемами.

Наявність значних запасів природних ресурсів, сприятливе географічне положення держави дають можливість для стрімкого економічного розвитку України. Більш логічним є підхід, що ґрунтується на тих положеннях, що населення є власником усіх наявних природних та мінеральних ресурсів, тому усі надходження у вигляді ренти мають надходити до бюджету. До доходів, отриманих видобувними підприємствами за рахунок ренти, належать такі [25]:

- платежі за користування надрами, податкові надходження за перевищення нормативної рентабельності видобувних підприємств;
- збори за геологорозвідувальні роботи, виконані за рахунок державних коштів;
- кошти за дозволи щодо спеціального користування надрами.

Одним із негативних наслідків функціонування тіньового сектору є зменшення податкових надходжень до бюджету внаслідок наявності неформальної зайнятості. Науковометодичний підхід до оцінки втрат бюджетних надходжень через тінізацію національної економіки визначають як добуток: 1) об'єму неформальної зайнятості за відповідним ВЕД; 2) сумарного податкового навантаження на національну економіку; 3) валової доданої вартості, яку створює один працівник, зайнятий у тіньовому секторі відповідного ВЕД.

Згідно даних Державної служби статистики про неформальну зайнятість визначаємо кількість зайнятих у нелегальному секторі за галузями національного господарства:

$$E_{si} = k \cdot E_s \quad (2.2)$$

де k – доля зайнятих у тіньовому секторі, що припадає на конкретну галузь національного господарства;

E_s – кількість зайнятих у тіньовому секторі.

За наданими даними Державною службою статистики про заробітню платню, валовий випуск та зайнятість у формальному секторі

визначаємо обсяг валового випуску, що перепадає на одного працівника за галузями:

$$\frac{GAV}{E_{of}} \quad (2.3)$$

де GAV_i – валовий випуск за галузями національного господарства, млн. грн.;

E_{of} – кількість зайнятих у формальному секторі, тис. осіб. Виправляємо обсяг валового випуску, що виділяється на одного робочого за галузями, на індекс інфляції. Валовий (неформальний) випуск буде визначатися за формулою:

$$GAV_{inf} = E_{inof} \quad (2.4)$$

де E_{inof} – кількість зайнятих у нелегальному секторі, тис. осіб.

Вивчення даних засвідчує, що встановлено сукупне податкове навантаження в Україні за роками. Визначимо збитки бюджету від функціонування суб'єктів тіньового сектору:

$$BL_{si} = GAV_{inf} \cdot T \quad (2.5)$$

де T – сукупне податкове навантаження, %

Для розрахунку сукупного податкового навантаження на валову додану вартість були використані наукові напрацювання та відображені в таблиці 2.2 [26].

Таблиця 2.2

Втрати бюджетних надходжень від діяльності суб'єктів тіньового сектору, млн грн (за реальними цінами 2008 р.)

Рік	Сільське, лісове госп.	Промисловість	Будівництво	Оптова торгівля	Транспорт
2010	31 254,82	24 578,45	36 503,69	10 729,22	6 413,56
2011	28 352,08	19 460,78	25 746,49	9 170,25	6 227,65
2012	31 681,83	20 713,53	28 067,25	9 161,47	6 458,35
2013	41 996,44	28 087,39	37 518,36	12 065,98	9 164,20
2014	41 875,69	28 270,64	42 863,2	13 086,16	9 698,38

2015	52 382,22	28 501,38	44 623,21	15 788,68	12 350,57
2016	54 077,78	25 605,14	36 281,06	25 090,91	7 341,43
2017	56 451,87	23 452,89	32 359,59	23 237,94	7 369,45
2018	54 316,18	24 374,82	33 644,49	22 322,88	6 986,11
2019	47 233,74	19 238,02	29 401,16	17 558,92	5 571,28

Розрахунки на підставі даних [12-19].

Вище було враховано прояв наслідків тіньової економічної діяльності, де враховано прояв тіньової діяльності за стадіями просування продукту праці, за напрямками діяльності економічних агентів та за напрямками використання факторів виробництва. Для забезпечення високих та швидких результатів при реалізації державної політики детінізації економіки України першочергові заходи державного регулювання повинні бути спрямовані на ліквідацію тіньових схем в енергетиці та в процесах «великої» приватизації, залучення іноземних інвесторів із властивими Євросоюзу традиціями ведення бізнесу

РОЗДІЛ 3

ЕКОНОМІКО-СОЦІАЛЬНІ АСПЕКТИ РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ДЕТІНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

3.1. Соціально-економічні наслідки від тінізації економіки України

Вплив тіньового сектору національної економіки проявляється не лише в економічній та екологічній, а й явно виражене відображається на соціальній сфері. Тіньова економічна діяльність не регламентується перевірними органами, і тому можна очікувати гірших умов праці, ніж в офіційній економіці. Підприємства тіньового сектору економіки для забезпечення конкурентоспроможності на ринку можуть не додержуватися санітарних вимог які стосуються умов праці та

виготовлення продукції. Це дає змогу підприємствам із тіньового сектору зменшити витрати виробництва і відповідно зменшити вартість реалізації своєї продукції.

Ще одним проявом тіньового сектору щодо зайнятості працівників є відсутність гарантії зайнятості у разі втрати тимчасової чи постійної працездатності. У тіньовому секторі економіки немає професійних спілок, тому відстоювати свої права може лише сам працівник, на не рівних із роботодавцем умовах. Відсутність оплачуваних лікарняних витрат є одним із критеріїв, коли специфічну економічну діяльність можна прирівняти до тіньової. Одним із проявів тіньового сектору в соціальній сфері може бути зменшення тривалості життя населення, задіяного в нелегальній трудовій діяльності. Для визначення впливу тіньового сектору економіки та тривалість життя населення варто насамперед визначити ключові фактори, що можуть впливати на здоров'я працівника. Так, одним із факторів, що істотно впливає на здоров'я працівника, є його матеріальне благополуччя, оскільки останнє дає можливість доступу до кращого медичного обслуговування та лікування. Очікується, що збільшення енергоефективності національного виробництва буде позитивно впливати на стан здоров'я населення та відповідно буде підвищувати показники очікуваної тривалості життя населення. Однією з теорій дослідження є очікування, що збільшення частини тіньового сектору економіки буде негативно впливати на тривалість життя населення.

Для оцінювання стану економічних інституційних факторів ми використовуємо показники великої та малої приватизації відповідно до даних Європейського банку реконструкції та розвитку та даних Світового банку. Очікується, що зростання цін на енергетичні носії є непрямим фактором, що знижує економічне благополуччя населення і відповідно зменшує тривалість життя населення. Також ми робимо припущення, що належність до ЄС є фактором, що позитивно впливає на

якість життя населення через кращі практики соціального захисту та рівня життя. У цілому зазначенні гіпотези можуть бути оформлені у вигляді такі моделі:

$$LE_t = F(\text{GDP}_{t-1}, \text{FDI}_{t-1}, \text{SH}_{t-1}, \text{EE}_{t-1}, \text{OP}_{t-1}, \text{ESP}_{t-1}, \text{EBP}_{t-1}, \text{EU}_{t-1}) \quad (3.1)$$

де LE_t – очікування тривалості життя населення, років;

SH_t – частка тіньового сектору у ВВП;

GDP_t – ВВП на душу населення в постійних цінах, дол. США в t -му році;

FDI_t – обсяг прямих іноземних інвестицій у t -му році, дол. США;

EE_t – рівень енергоефективності ВВП з розрахунку на 1 кг нафтового еквівалента в t -му році, дол. США /кг нафти;

OP_t – ціна нафтових енергоресурсів, дол. США;

EBP_t та ESP_t – інституційні показники ефективності відповідно «великої» та «малої» приватизації (за даними ЄБРР) у t -му році;

EU_t – фіктивна змінна, що визначає членство країни в Євросоюзі (1 – для країн-членів Євросоюзу, 0 – в іншому випадку).

Важливо зазначити, що показники ВВП на душу населення позитивно впливають на тривалість життя, а збільшення ВВП на душу населення на 10 % збільшує очікувану тривалість життя на 0,25 %. Європейська фіктивна змінна виявилася статистично значущою, а населення в ЄС живе довше в екологічно чистому середовищі. Коли ми говоримо про Україну, то немає чіткого взаємозв'язку між часткою тіньової економіки та тривалістю життя населення. Відсутність чітко виражених зв'язків між часткою тіньового сектору та тривалістю життя населення в Україні може бути пояснена тим, що тіньова економічна діяльність тісно пов'язана з формальним сектором економіки і є джерелом доходів істотної частки громадян. Важливим є

питання удосконалення податкової системи з метою мінімізації частки тіньового сектору національних економік.

Таблиця 3.1

Взаємозв'язок між часткою тіньової економіки та соціальноекономічними факторами розвитку національних економік транзитивних країн, за період 2004–2019 рр.

Фактор	Вплив на частку тіньової економіки, зміни у відсотках при зростанні фактора на 10 %	Статистика Стьюдента
ВВП на душу населення в постійних цінах	-0,97	-1,61
Прямі іноземні інвестиції	-0,476	-1,53
Належність до енергетичної політики ЄС (фіктивна змінна: 0/1)	-3,56	-3,53
Енергоефективність ВВП з розрахунку на 1 кг нафтового еквівалента	1,4	2,36
Інституційний показник ефективності «великої» приватизації	-1,3	-1,98
Інституційний показник ефективності «малої» приватизації	1,8	1,89

Розрахунки проведені на підставі даних Світового банку та ЄБРР [23].

З цього випливає, що підвищення прямих податків призводить до збільшення частки тіньової економіки і навпаки. Відповідно, потрібно вводити непрямі податки.

3.2 Удосконалення державної політики детінізації

Детінізація національної економіки полягає у виведенні економічної діяльності в легальну площину шляхом створення сприятливих умов для ведення законної діяльності. При цьому інтереси суб'єктів економічної діяльності мають бути враховані максимально.

Детінізація передбачає скорочення обсягів тіньового сектору економіки через формування єдиної системи дій, покликаних усунути та

попередити основні причини й передумови виникнення тіньової діяльності, або ж переведення коштів, отриманих незаконним шляхом, у легальну площину. Складність цього процесу полягає в неструктурованості тіньового сектору, що не дозволяє сформувати єдину аналітично-інформаційну систему для подальшого розроблення заходів державної протидії тінзації національної економіки. Крім того, на цьому етапі розвитку економіки нашої держави, яка перебуває в кризовій ситуації, непротим завданням стає формування привабливих економічних умов для національних та іноземних суб'єктів правовідносин. Приєднання України до ряду міжнародних економічних та політичних організацій істотно обмежує її дії окремими зобов'язаннями перед цими організаціями.

На даному етапі свого розвитку тіньова економіка в Україні поширена в багатьох сферах, тому протидія їй подальшому поширенню повинна мати комплексний характер [28, с. 64].

Пропонується проводити такі заходи:

- запроваджувати реформи у правоохоронній та судовій сферах для забезпечення справедливості судових процесів і виконання судових рішень, розробляти заходи боротьби з економічною злочинністю, щодо послаблення залежності судової системи від державних органів управління, а також прозорості судових процесів. Унаслідок проведення цих заходів можна очікувати зростання інвестиційної привабливості нашої держави, встановлення соціальної стабільності, покращання системи захисту прав власності;

- забороняти займатися підприємницькою діяльністю народним депутатам та особам, які пов'язані з державною службою, встановлювати партнерські відносини між бізнесом та державою. Це дасть можливість знизити мотивацію посадовців здійснювати правопорушення щодо підприємницької діяльності та посилить інвестиційну привабливість держави;

- проводити відкриті та прозорі тендерні процедури стосовно закупівель у державних та комунальних організаціях, що дозволить знизити ціни на товари і послуги, підвищити дохідність постачальників, знизити соціальну дисбаланс в розподілі доходів та покращити інвестиційну привабливість;

- стимулювати безготівкові розрахунки, що посилять контроль за джерелом прибутку та перевищенням витрат над доходами підприємств;

- запровадити системи відкритого електронного уряду, що дозволить зробити більш прозорим процес прийняття рішень органами влади та посилять контроль корупційних процесів;

- запровадити відкритість та прозорість діяльності Національного банку України, що створить додаткові стимули для доброчесної діяльності банкірів та зміцнить довіру населення до банків;

- розробити заходи щодо повернення в державу коштів, отриманих внаслідок незаконної діяльності шляхом їх відмивання, це дозволить населенню краще розуміти значущість їх платежів та заохотить до участі в системі.

Реформування податкової системи передбачає такі дії:

- зниження податкового навантаження та єдиного страхового внеску, а також створення рівних умов для всіх платників податків, що знизить стимулювання переведення підприємницької діяльності «в тінь» та зробить прозорою процедуру нарахування заробітних плат працівникам, підвищить рівень надходжень до бюджету;

- посилення контролю за працівниками, які здійснювали свою діяльність без укладення відповідного трудового договору з власниками підприємств та організацій, дозволить більш ефективно боротися з тіньовою зайнятістю в країні;

- зниження ставок оподаткування для суб'єктів підприємницької діяльності для легалізації її реальних оборотів.

Перспективними векторами в державній політиці детінізації національної економіки є такі [31; 23, с. 69 – 73; 63, с. 85]:

- забезпечення ефективного управління державними фінансами, що передбачає розроблення заходів для кожного окремого етапу планування та використання бюджетних коштів. Для цього необхідно запровадити систему стандартизації та кодифікації товарів, призначених для здійснення державних закупівель;

- сформулювати процедуру управління ризиками під час планування бюджетних витрат, що дасть можливість вчасно виявляти правопорушення; посилення рівня відповідальності осіб, що займаються формуванням бюджету. Потребують удосконалення і механізм державних закупівель та методика оцінювання ефективності роботи державних структур;

- проведення комплексу дій щодо покращання зовнішньоекономічної діяльності, а саме: затвердження стандартів оснащення пунктів митного контролю, систематичний моніторинг контролю на митних постах та притягнення до відповідальності правопорушників;

- боротьба з економічною злочинністю полягає в розробленні комплексу заходів щодо протидії тіншовій економічній діяльності та обміну інформацією між органами державної влади і судами стосовно питань, пов'язаних із процедурою банкрутства;

- створення сприятливих умов для здійснення підприємницької діяльності:

- аналіз стану конкурентного середовища, вдосконалення системи управління ризиками. Такі заходи дозволять зекономити державні кошти та знизити тиск із боку органів влади на суб'єктів, які займаються веденням малого та середнього бізнесу;

- боротьба з корупцією повинна відбуватися за такими напрямками, як: контроль та перевірка прозорості діяльності керівників

державних органів управління; співпраця із зарубіжними організаціями, що займаються реалізацією антикорупційних програм та переймання іноземного досвіду;

– налагодження співпраці громадських інститутів та органів державного управління.

Для протидії зростанню тіньового сектору, зокрема в частині легалізації коштів, отриманих незаконно, в праці С. Леонова пропонується удосконалити роботу Державної служби фінансового моніторингу шляхом її співпраці з банківськими установами та правовими органами [32]. Більше того, для вирішення проблеми відмивання коштів необхідно впровадити систему оцінювання роботи фінансового моніторингу на різних рівнях економічної діяльності (від окремої фірми до національного рівня) та проваджувати кращі світові практики щодо фінансового моніторингу.

Поряд із цим пропонується оптимізувати діяльність державних органів влади за допомогою системи моніторингу та оцінювання їх діяльності на всіх рівнях управління, а також прогнозувати потенційні ризики щодо виникнення незаконних схем у системі державного управління. Державні суб'єкти повинні постійно взаємодіяти з економічними, це дасть можливість сформувати ефективні державні інституції та зменшить адміністративний тиск на економічну діяльність у легальному секторі економіки. У процесі виявлення суб'єктів господарювання, що займаються тіньовою діяльністю, ефективним буде використання відповідних інформаційних технологій, це підвищить рівень контролю за ключовими категоріями та сферами національної економіки.

ВИСНОВКИ

Результати дослідження дозволили зробити такі висновки:

При визначенні сутності тіньової економіки запропоновано розширити коло наслідків тінізації (економічні, соціальні та екологічні збитки, завдані державі та суспільству), склад учасників економічних відносин, що її обумовлюють (органи державного регулювання, виробники, працівники, споживачі та посередники), уточнити роль та мотиви кожного з них (усвідомлена, опосередкована, або неусвідомлена участь), а також форми відповідних економічних відносин (неконтрольовані та нерегламентовані державою, неформальні та протиправні).

Основними передумовами вдосконалення державної політики детінізації економіки України, є: значний її вплив на економічну безпеку, обсяг та структуру ВВП, зростання рівня корумпованості, перебіг соціально-економічних реформ, криміналізацію суспільства, інвестиційну привабливість, якість довкілля тощо. Система принципів реалізації цієї політики охоплює як загальні (цілеспрямованості, відповідальності, ефективності, плановості, стимулювання тощо), так і специфічні (єдності цілей, взаємозалежності, оптимального поєднання галузевого та територіального управління тощо). Серед специфічних функцій, які виконує ця політика, основними є: мотиваційна, акумуляційна, інтеграційна, трансформаційна.

Вагомий вплив на частку тіньового сектору у ВВП мають: членство країни в ЄС, ефективність «великої» приватизації та параметри розвитку енергетики; найменше – ефективність «малої» приватизації, загальний дохід на душу населення, обсяг прямих іноземних інвестицій, рівень безробіття молоді та рівень податкового навантаження. Зростання рівня тінізації спричинений збільшенням рівня безробіття молоді, рівня енергоефективності ВВП, рівня сукупного податкового навантаження, ефективності «малої» приватизації; а зменшення – внаслідок збільшення ВВП на душу населення обсягу прямих іноземних інвестицій, ефективності «великої» приватизації, членства в ЄС.

Застосування модифікованого методу неприбутковості підприємств для оцінювання рівня тінізації, що найбільше формують ВВП України, засвідчило, що за 2000–2019 рр. він виявився найбільше у добувній та переробній промисловостях (у середньому коливається на рівні відповідно 46 % та 39 % від валового випуску продукції); середнім – у будівництві, в оптовій та роздрібній торгівлі (35 %), у транспорті (33 %), найменшим серед досліджених ВЕД – у сільському господарстві (22 %). Це створює обґрунтоване підґрунтя для встановлення достовірного

коридору таргетованих цілей та корекція галузевих пріоритетів реалізації державної політики детінізації економіки України.

Для коректної оцінки втрат бюджетних надходжень від тінізації розроблено підхід, що враховує галузеву структуру неформальної зайнятості, сукупне податкове навантаження валову додану вартість, яку створює один працівник, зайнятий у тіньовому секторі.

Для оцінювання економічних наслідків від забруднення довкілля суб'єктами тіньового сектору розроблено підхід, що враховує екологіємність та рівень тінізації відповідного ВЕД, а також обсяги несплачених податків через тіньову зайнятість населення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ангелко І. В. Теоретико-методологічні проблеми дослідження тіньової економіки / І. В. Ангелко // Вісник Хмельницького національного університету. – 2010. – № 1. т. 2. – С. 254–259.
2. Латов Ю. В., Ковалев С. Н. Теневая экономика : учебный посібник для вузів / Ю. В. Латов, С. Н. Ковалев; под ред. проф. В. Я. Кикотя; проф. Г. М. Казиахмедова. – Київ : Норма, 2006. 336 с.
3. Ангелко І. В. Методичні основи оцінки обсягів тіньового сектору економіки / І. В. Ангелко // Вісник СумДУ. Серія «Економіка». – 2011. – № 1. – С. 3–7.

4. Ладюк О. Статистична оцінка масштабів тіньової економіки України як необхідний інструмент подолання перешкод на шляху до вступу України у

ЄС / О. Ладюк, С. Огреба // Економічний аналіз. – 2012. – №10, ч. 4. – С. 220–223.

5. Наказ Міністерства економіки України «Про затвердження Методичних рекомендацій розрахунку рівня тіньової економіки» від 18.02.2009 р. № 123 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.me.gov.ua/LegislativeActs/>

6. Пірнікоза П. В. Теоретична сутність економічної категорії «детінізація економіки» / П. В. Пірнікоза // Економічний аналіз. – 2017. – Т. 27, № 4. – С. 65–74.

7. Варналій З. С. Тіньова економіка в Україні: стан, тенденції, шляхи подолання: аналіт. огляд / упоряд. : С. С. Чернявський, В. А. Некрасов, А. В. Титко та ін. – Київ : Національна академія внутрішніх справ, 2017. – 152 с.

8. Побута М. В. Еволюція тіньової економіки в Україні / М. В. Побута // Економічний аналіз : зб. наук. праць / Тернопільський національний економічний університет ; редкол. : С. І. Шкарабан (голов. ред.) та ін. – Тернопіль : Видавничо-поліграфічний центр Тернопільського національного економічного університету «Економічна думка», 2013. – Т. 14, №1. – С. 127–133. ISSN 1993-0259.

9. Верстяк О. М. Етапи тінізації економіки України / О. М. Верстяк // Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». – 2017. – № 2 (24). – С. 76–79

10. Causes of the Shadow Economy / M. Arsić, M. Arandarenko, B. Radulović,

S. Randelović, I. Janković // Krstić G., Schneider F. (eds) *Formalizing the Shadow Economy in Serbia. Contributions to Economics.* – Springer, 2015. – Cham. : 21–46.

11. Melnyk L. Instruments and key factors of sustainable (“green”) economy formation / L. Melnyk. – 2016. – P. 178. 30-36.

12. Харченко В. Принципи формування системи стратегічного управління розвитком промислового підприємства / В. Харченко // Схід. – 2014. - № 4 (130). – С. 66–71

13. Білей М. Соціальний характер організаційної функції державного управління / М. Білей // Актуальні проблеми державного управління. – 2016. - № 4 (68). – С. 55–59.

14. Бородюк В. Оцінка масштабів тіньової економіки та її вплив на динаміку макроекономічних показників / В. Бородюк, Т. Приходько, О. Турчинов // Економіка України. – 1996. – № 11. – С.4–16.

15. Малишко В. М. Державна регуляторна політика у сфері господарської діяльності / В. М. Малишко, І. В. Скринська // Актуальні питання публічного та приватного права. – 2014. – № 3. – С. 118–123.

16. Мазур І. І. Соціально-економічна природа тіньової економіки та причини її розвитку в підприємництві / І. І. Мазур, А. О. Шишак // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Економіка». – 2017. – Вип. 1. – С. 13–20.

17. Ольхова Т. О. Загальнотеоретичні підходи до контрольної-наглядової функції держави / Т. О. Ольхова // Філософські та методологічні проблеми права. – 2014. - № 1. – С. 163–169.

18. Vynnychuk I. Shadow economy in Ukraine: Modelling and analysis / I. Vynnychuk, S. Ziukov // *Business Systems and Economics.* – Vilnius, 2013. – Vol. 3 (2). – P. 141–152.

19. Сущенко О. М. Сутність, принципи та пріоритети макрофінансової стабілізації України / О. М. Сущенко // Фінанси України. – 2013. - №1.– С. 71–90.

20. Бондар В. Д. Мотивація як чинник підвищення ефективності управління: поняття та основні принципи / В. Д. Бондар // Наукові записки. Серія «Культура і соціальні комунікації». – 2009. – Вип. 1.– С. 255–261.

21. Меда Н. С. Систематизація функцій банківської діяльності в сучасних умовах / Н. С. Меда // Вісник Університету банківської справи Національного банку України. – 2014. - № 1 (19). – С. 149–152.

22. Інтеграційні процеси на фінансовому ринку України : монографія А. О. Єпіфанов, І. О. Школьник, Ф. Павелка та ін.; за заг. ред. д-ра екон. наук А. О. Єпіфанова, д-ра екон. наук І. О. Школьник і д-ра екон. наук Ф. Павелки. – Суми : ДВНЗ «УАБС НБУ», 2012. – 258 с.

23. Івченко Є. А. Природа трансформаційного процесу як соціальноекономічного феномену та його вплив на систему економічної безпеки підприємства / Івченко Є. А. // Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – 2016. - № 3 (227). – С. 40–44

24. Бригінець О. О. Детінізація економіки як основа фінансової безпеки держави / О. О. Бригінець // Фінансове право. – 2014. – № 3 (29).– С. 62–67.

25. Жулавський А. Ю. Рента в системі економічних відносин / А. Ю. Жулавський, Н. В. Сидоренко // Вісник Сумського державного університету. Серія «Економіка». – 2012. – № 2. – С. 131–137.

26. Богатирьова Є. М. Податкове навантаження як індикатор результативності податкових реформ в Україні / Є. М. Богатирьова // Економічний простір : збірник наукових праць. – Дніпропетровськ : ПДАБА, 2014. – № 84. – С. 110–121.

27. European Bank for Reconstruction and Development (EBRD). Transition indicators. [Electronic resource]. – 2008. – Access mode : <http://www.ebrd.com/what-we-do/economic-research-and-data/data.html> (accessed 12 April 2018).

28. Бригінець О. О. Детінізація економіки як основа фінансової безпеки держави / О. О. Бригінець // Фінансове право. – 2014. – № 3 (29). – С. 62–67.

29. Варналій З. С. Детінізація економіки як чинник розвитку підприємництва / З. С. Варналій, З. Б. Живко // Стратегічні пріоритети. – 2013. – № 4 (29). – С. 29–37.

30. Роль та значення національної системи протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, у сучасних умовах розвитку фінансового ринку України / С. Леонов, А. Бойко, В. Боженко, І. Лучко // Проблеми і перспективи економіки та управління : науковий журнал. – Чернігів : ЧНТУ, 2018. – № 3 (15). – С. 137–144 с.

31. Головатюк О. І. Тіньова економіка в Україні та оцінка її масштабів / О. І. Головатюк // Вісник Черкаського університету імені Богдана Хмельницького. Серія економіка, менеджмент, туризм. – 2008. – Вип. 6. – С. 63–65.

32. Головченко О. М. Неформальна економіка як інституційна загроза економічній безпеці України: історико-економічний аналіз / О. М. Головченко // Економічна безпека держави: теорія і практика. – 2008. – № 1. – С. 184–186.

33. Звєрькова Н. Деякі питання визначення понять «тіньова економіка», «детінізація економіки» та «протидія тіньовій економіці» / Н. Звєрькова // Підприємництво, господарство і право. – 2008. – № 1. – С. 92–96. назв.

34. Зянько В. В. Тіньові доходи та шляхи їх зменшення в Україні / В. В. Зянько, Т. О. Журко // Вісник Вінницького політехнічного інституту. – 2008. – № 1. – С. 8–13.

35. Маслій І. В. Про систему заходів протидії тіньовій економіці / І. В. Маслій // Вісник Вищої ради юстиції. – 2011. – № 2 (6). – С. 118–125.

36. Кубатко В. В. The shadow economy and its influence on an environment / В. В. Кубатко, В. М. Кислий // Economics for ecology ISCS'2012 : 18th International scientific conference, Sumy, April 27-30, 2012 / ред. кол.: Д. О. Смоленніков, А. С. Лавриненко. – Суми : СумДУ, 2012. – С. 78–80.

37. Матвійчук К. А. Тінізація економіки та легалізація тіньових капіталів в Україні / К. А. Матвійчук // V Міжнародна науково-практична конференція «Якість економічного розвитку : глобальні та локальні аспекти», м. Київ, 24–25 травня 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.confcontact.com/2012_05_25/5_matvijchuk.php.195

38. Матошук Ю. І. Вплив тіньової економіки України на суб'єктів макроекономічних відносин / Ю. І. Матошук // Магістеріум. Економічні студії. – 2011. – № 44. – С. 58–62.

39. Меда Н. С. Систематизація функцій банківської діяльності в сучасних умовах / Н. С. Меда // Вісник Університету банківської справи Національного банку України. – 2014. - № 1 (19). – С. 149–152.

40. Корецька С. О. «Тіньова» економіка: наслідки та методи подолання / Корецька С. О. // Інвестиції: практика та досвід. – 2011. – № 20. – С. 15–18.

41. Кравченко О. А. Тіньова економіка України: проблеми і шляхи подолання / О. А. Кравченко, О. М. Головченко // Робота Одеського політехнічного університету. – 2004. – Вип. 1 (21). – С. 1–3.

42. Краус Н. М. Регуляторні механізми детінізації національної економіки / Н. М. Краус, М. О. Максименко // Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі. – 2011. - № 6 (51), ч. 1. – С. 81–86.

48. Наконечна Н. В. Напрями застосування фінансового контролінгу в контексті детінізації економіки України / Н. В. Наконечна

// Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2011. - № 2. – С. 162–174.

49. Нехайчук Ю. С. Про вплив тіньової економіки на соціально-економічний розвиток / Ю. С. Нехайчук // Науковий вісник : фінанси, банки, інвестиції : науково-практичний журнал. – Сімферополь, 2010. – № 2 (7). – С. 24–28.

50. Новікова К. І., Ільїна А. В. Вплив тіньової економіки на фінансову безпеку держави / К. І. Новікова, А. В. Ільїна // Держава та регіони. Серія : Економіка та підприємництво. – 2011. – №4. – С. 36–41.

51. Petrenko, V.S. & Karnaushenko, A.S. (2020). Assessment competitiveness of innovative enterprises with foreign investments. Bezpartochnyi, M. (scientific edited) New trends in the economic systems management in the context of modern global challenges: collective monograph (149 – 159). Sofia: VUZF Publishing House “St. Grigorii Bogoslov”, ISBN 978-954-8590-85-3

52. Petrenko, V., & Melnykova, K. (2018). Formation of vertically integrated agrarian enterprises with foreign capital. Technology transfer: innovative solutions in Social Sciences and Humanities, 13-15

53. Ihnatenko, M., Marmul, L., Petrenko, V., Karnaushenko, A. & Levaieva, L. (2020) Innovative Tools in the Methodology and Teaching of the Basic Principles of Enterprise Management. International Journal of Management, (11, 6), 847-854 Вилучено з <http://www.iaeme.com/IJM/issues.asp?JType=IJM&VType=11&IType=6>

54. Rusnak, A. V., Karnaushenko, A. S. & Petrenko, V. S. (2018). Legislative support of innovation activity in Ukraine: problems and ways to overcome them”, *Efektivna ekonomika*, (10), <https://doi.org/10.32702/2307-2105-2018.10.2>

55. Tanklevska, N., Petrenko, V., Karnaushenko, A., & Melnykova, K. (2020) World corn market: analysis, trends and prospects of its deep

processing. *Agricultural and Resource Economics: International Scientific E-Journal*, 6(3), 96-111. Retrieved from <https://are-journal.com/index.php/are/article/view/339>

56. Федорчук О.М., Інноваційна інфраструктура як основа формування конкурентоспроможності підприємств регіону / О.М.Федорчук, В.С. Петренко, А.С. Карнаушенко // Вісник Східноєвропейського університету економіки і менеджменту Серія: економіка і менеджмент. – Вип. 4 2 (27), - 2019. – С. 126-134